

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник, учений секретар
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БУЛГАКОВ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Висвітлено життєвий і творчий шлях видатного філософа, богослова, економіста, педагога, громадського та церковного діяча Булгакова Сергія Миколайовича (отця Сергія), котрий був тісно пов'язаний з Україною, зокрема, Києвом і Кримом. Стаття містить багато нових відомостей про інших діячів російської та української культури, що плідно співпрацювали на початку ХХ ст.

Ключові слова: Булгаков Сергій Миколайович, історія Церкви, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The article enlightens the life and creative development of the celebrated philosopher, theologian, economist, teacher, public and church man Sergiy Mykolayovych Bulgakov (father Sergiy), who was tightly connected with Ukraine, especially with Kyiv and the Crimea. The article comprises many new data about other figures of Russian and Ukrainian culture, who have effectively cooperated in the beginning of the 20th century.

Key words: Sergiy Mykolayovych Bulgakov, history of the church, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Освещен жизненный и творческий путь выдающегося философа, богослова, экономиста, педагога, общественного и церковного деятеля Булгакова Сергея Николаевича (отца Сергия), который был тесно связан с Украиной, в частности, Киевом и Крымом. Статья содержит много новых сведений о других деятелях русской и украинской культур, которые плодотворно сотрудничали в начале ХХ в.

Ключевые слова: Булгаков Сергей Николаевич, история Церкви, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Довгий час українська громадськість була мало знайома з особою видатного філософа, богослова, економіста, педагога, громадського та церковного діяча Булгакова Сергія Миколайовича (отця Сергія). Натомість, його доля двічі пересікалася з Києвом (1901–1906 рр. та восени 1918 р.), довгий час він перебував у Криму. З огляду на те, що в 1922 р. С. М. Булгаков був висланий радянською владою за кордон як політично неблагонадійний, дослідження його життя та творчості розпочалося лише після демократичних змін початку 1990-х рр., насамперед, російськими науковцями.

Вивчення фондів Російської державної бібліотеки (РДБ) загалом і Відділу рукопису, зокрема, дало нам змогу виявити низку матеріалів, присвячених Сергієві Миколайовичу: дисертаційні дослідження його творчості¹, монографічна література та матеріали конференцій, присвячені аналізу його творчого доробку та життя², автобіографічні твори, щоденники, листи та видання про життєвий шлях [1–5]³. Відділ рукопису РДБ зберігає низку листів С. М. Булгакова до російських громадських та культурних діячів. Зокрема це листи до: Марії Борисівни Гершензон⁴ [6, карт. 47, од. зб. 27

¹ *Абдулова, Л. М.* Рациональное и иррациональное в социально-философском учении о человеке С. Н. Булгакова [Текст] : автореф. дис. ... канд. философ. наук / Л. М. Абдулова; МПГУ. – М. : МПГУ, 2006. – 16 с.; *Осипов, Д. И.* Феномен хозяйства в русской философии культуры начала XX века [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Д. И. Осипов. – СПб., 2005. – 164 с.; *Гарина, О. Г.* Проблема Ничто в теоретической философии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / О. Г. Гарина. – Саратов, 2006. – 134 с.; *Ваганова, Н. А.* Эволюция софийной онтологии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Н. А. Ваганова. – М., 2004. – 212 с.; *Гараджа, Н. В.* С. Н. Булгаков о природе философского познания [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Н. В. Гараджа. – М., 2003. – 124 с.; *Лебедева, Е. В.* Проблема телесности в философии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Е. В. Лебедева. – М., 2002. – 171 с.; *Матвеева, Н. Ю.* Социологическая концепция С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. социол. наук / Н. Ю. Матвеева. – М., 2002. – 148 с.; *Мосолова, Л. В.* Проблема человека в философии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Л. В. Мосолова. – М., 2002. – 156 с.

² *Горбунов, В. В.* Идея соборности в русской религиозной философии (Пять избранных портретов) [Текст] / В. В. Горбунов. – М., 1994. – 179 с.; С. Н. Булгаков [Текст] : экономика и культура : материалы междунар. науч. конф. (Москва, 11–13 октября 1994 г.) / отв. ред. И. Е. Дискин, Н. А. Макашева. – М., 1995. – 164 с.; *Смирнов, И. П.* “От марксизма к идеализму” [Текст] : М. И. Туган-Барановский, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев / И. П. Смирнов. – М., 1995. – 285 с.; Творческое наследие С. Н. Булгакова и современное социально-экономическое знание [Текст] : сб. ст. : [по материалам междунар. науч. конф. (июнь 1996 г.) : к 125-летию со дня рождения С. Н. Булгакова] / под ред. М. Ю. Осипова. – М., 1996. – 235 с.; Преодоление времени [Текст] : по материалам междунар. науч. конф., посвящ. творч. наследию С. Н. Булгакова : сб. ст. / под ред. Ю. М. Осипова. – М. : Моск. ун-т, 1998. – 558 с.; Богослов, философ, мыслитель [Текст] : юбилейн. чтения, посвящ. 125-летию со дня рождения о. Сергия Булгакова [сент. 1996 г., Москва]. – М. : Дом-музей Марины Цветаевой, 1999. – 150 с.; Человек и культура в творчестве С. Н. Булгакова [Текст] / Е. И. Хохлова, Орл. гос. ун-т. – Орел, 1999. – 114 с.; *Гараева, Г. Ф.* Софийный идеализм как историко-философский феномен [Текст] : [Соловьев В. С., Флоренский П. А., Булгаков С. Н.] / Г. Ф. Гараева. – М. : Диалог-МГУ, 2000. – 384 с.; *Куляскина, И. Ю.* Проблема социализма в русской религиозной философии конца XIX – первой половины XX вв. (Н. А. Бердяев, С. Н. Булгаков, С. Л. Франк) [Текст] / И. Ю. Куляскина. – Благовещенск, 2001. – 189 с.; *Управителей, А. Ф.* Конструирование субъективности в антропологии С. Н. Булгакова [Текст] : монография / А. Ф. Управителей. – Барнаул, 2001. – 199 с.; *Ермолинский, С. А.* О времени, о Булгакове и о себе [Текст] / С. А. Ермолинский. – М., 2002. – 443 с.; *Васильева, М. А.* С. Н. Булгаков [Текст] : религиозно-философский путь / М. А. Васильева. – М., 2003. – 520 с.; С. Н. Булгаков [Текст] : религиозно-философский путь : междунар. науч. конф., посвящ. 130-летию со дня рождения, 5–7 марта 2001 г. / сост. М. А. Васильева, А. П. Козырев. – М., 2003. – 520 с.; *Элоян, М. Р.* С. Н. Булгаков [Текст] : Православие и капитализм (философия хозяйства) / М. Р. Элоян. – Ростов-на-Дону, 2004. – 326 с.

(стосуються 1916 р.); Михайла Осиповича Гершензона⁵ [6, карт. 29, од. зб. 22 (1897 березень, 21 – 1899 серпень 28/16) (20 п, 46 л.) і карт. 29, од. зб. 23 (1900 березня 3 – 1918 вересня 10/23)]; Василя Васильовича Розанова⁶ [7, карт. М 4215, од. зб. 3 (1914, 1915 рр.)]; Андрія Белого (Бугаєва Бориса Миколайовича)⁷ [8, карт. 310, од. зб. 10 (1910, 1911)]; Густава Густавовича Шпета⁸ [9, карт. 24, од. зб. 29, л.1 (1906 березень, 13)] та Марії Михайлівни Замятіної⁹ [10¹⁰, карт. 14, од. зб. 6 (Київ, 1918 вересень, 10/23)]. Зберігаються там також листи Миколи Олександровича Рубакіна¹¹ до С.М. Булгакова [11, карт. №167, од. зб. 47 (1927 серпня, 12)]. Згадані листи стосуються як обставин особистого життя Сергія Миколайовича, так і його професійної діяльності. Цікаві документи щодо останнього за період 1906–1918 рр. зберігаються також у фонді Московського університету Центрального історичного архіву Москви (далі — ЦІАМ) [12].

В останні роки намітилася тенденція до вивчення творчої спадщини С. М. Булгакова також в українській бібліографії [13–17]¹². Зокрема, українські дослідники приділяють значну увагу зв'язкам ученого з Україною та його діяльності як економіста. Так, М. В. Дяченко зараховує Сергія Булга-

³ Див. також: Автобиографические записки. Дневники. Статьи [Текст] / Прот. Сергей Булгаков ; сост. и подгот. текста, прим. А. П. Олейниковой, Н. А. Струве. – Орел, 1998. – 474 с.; Богослов, философ, мыслитель [Текст] : юбилейные чтения, посвящены 125-летию со дня рождения о. Сергия Булгакова (сент. 1996 г., Москва). – М., 1999. – 150 с.

⁴ **Гершензон Марія Борисівна** (дівооче — Гольденвейзер) (1873–1940) — піаністка, дружина Гершензона Михайла Осиповича.

⁵ **Гершензон Михайло (Мейлех) Осипович** (1 (13).07.1869), Кишинів — 19.02.1925, Москва) — рос. літературознавець, пушкініст, філософ, публіцист, перекладач.

⁶ **Розанов Василь Васильович** (20.04.(2.05), 1856, Велуга — 5.02.1919, Сергієв Посад) — рос. релігійний філософ, літературний критик, публіцист.

⁷ **Белій Андрій** (Бугаєв Борис Миколайович) (26.10.1880, Москва – 08.01.1934, Москва) — рос. письменник-символіст, син математика Бугаєва М.В.

⁸ **Шпет Густав Густавович** (26.03.(7.04).1879, Київ – 16.11.1937, Томськ) — рос. філософ, психолог, теоретик мистецтва, перекладач.

⁹ **Замятіна Марія Михайлівна** (? – ?) — друг сім'ї письменника В. І. Іванова.

¹⁰ **Іванов Вячеслав Іванович** (16 (28).02.1866, Москва – 16.07.1949, Рим) — рос. поет-символіст, філософ, перекладач, драматург, літературний критик, доктор філологічних наук, один із ідейних творців “срібного віку”.

¹¹ **Рубакін Миколи Олександрович** (01.(13).07.1862, Оранієнбаум, Росія — 23.11.1946, Лозанна, Швейцарія) — рос. книгознавець, бібліограф, популяризатор науки, письменник.

¹² Див. також: *Булгаков, С., прот.* Православие. Очерки учения православной церкви [Текст] / прот. Сергей Булгаков. – К., 2001. – 238 с.; Булгаков Сергей Миколайович // Філософська думка в Україні [Текст] : біобібліогр. словник / авт. кол. : В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К., 2001. – С. 24–28; *Улицький, Йосиф, отець.* Тайна Воплочення в богослов'ї Сергія Булгакова / о. Йосиф Улицький ; пер. з польск. Г. Теодорович. – Л., 2005. – 52 с.; *Аржаковський, А.* Отець Сергій Булгаков [Текст] : нариси прохристиянського філософа та богослова (1871–1944) / А. Аржаковський ; пер. із фр. І. Роговська. – Л. : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2007. – 200 с.

кова до мислителів універсального типу, який поєднав у собі філософа, економіста, історика, богослова, етика й естетика, намагаючись тим самим осмислити життя в єдності його різних іпостасей [13, с. 201–208]. Також автор досліджує проблеми філософії господарства в працях С. М. Булгакова, методологічні засади теорії господарства та співвідношення суб'єктивних і об'єктивних чинників господарської діяльності людини. О. Б. Шевчук зазначає, що “Философия хозяйства” видатного вітчизняного економіста та релігійного філософа С. М. Булгакова рідко згадується сучасними економістами, хоча викладена в ній концепція містить чимало актуальних ідей. Насамперед, на думку автора, це стосується пошуків шляхів розробки такої філософії економічного життя, що відповідала б запитам сучасного глобалізованого суспільства з його інформатизаційною природою й екологічними проблемами. Показано, що в релігійно-філософському відношенні С. М. Булгаков передбачив глобалізацію економіки та створення всесвітньої інформаційно-комунікаційної системи [14, с. 55–65].

Підсумком аналізу філософсько-економічних поглядів С. М. Булгакова став вихід в Україні двох монографій [16; 17].

Оскільки саме в Києві у свідомості вченого почала формуватися грандіозна панорама критичного переосмислення світоглядних основ економічної науки, що згодом втілилася у фундаментальній економічній праці “Философия хозяйства”, Економічний факультет Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка першим зробив крок до “повернення ідей С. М. Булгакова в методологічний “генофонд” економіко-теоретичного дискурсу”, провівши Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію “Философия хозяйства” С. М. Булгакова: на шляху до нової парадигми політекономії” (Київ, квітень, 2004 р.) та видавши монографію “С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття” (К., 2006). У праці проаналізовано твори С. М. Булгакова, що містять найважливіші його ідеї та відображають складну еволюцію світогляду мислителя від позицій легального марксизму (ранні твори), критики “наявної догматики економізму” до християнського теоцентризму. Подано характеристику вченого як економіста, філософа та богослова, показано значення його творчих пошуків для сучасної соціальної практичної діяльності. Розкрито соціологічний і ноосферний аспекти його філософії господарства, філософські засади економічного знання, погляди на суб'єктивізм і об'єктивізм у політичній економії в контексті концепції “нової економіки”. В іншій монографії — дослідженні З. Н. Остропольської “Концепція господарства С. М. Булгакова: соціокультурні аспекти” (Х., 2006) розглянуті теоретико-методологічні проблеми концепції господарства С. М. Булгакова, специфіка його розуміння

господарства як соціокультурного феномену, що містить не лише “суто” економічні відносини, а й широкий спектр антропологічних, культурологічних, філософсько-моральних, естетичних, релігійних і космологічних інтенцій. Автором показано, що С. М. Булгаков розробив нову філософську концепцію господарства, згідно якої господарство необхідно розглядати як соціокультурний, транссуб’єктивний феномен, родовий, історичний спосіб людської діяльності, суб’єктом якої виступає все людство.

Водночас, слід пам’ятати, що саме в Києві С. М. Булгаков остаточно утверджується та обґрунтовує своє нове релігійно-філософське вчення та відкрито виступає з ним у пресі, не зважаючи на гостру критику зі сторони своїх старих друзів. Упродовж київського періоду творчості (1901–1906 рр.) Сергій Миколайович надрукував низку статей, які можна розподілити на три категорії: присвячені питанням філософії, релігії, публіцистики і політики; присвячені російським та іноземним мислителям, поетам і художникам; рецензії та замітки [4, с. 193]. Саме його публічні лекції (особливою популярністю користувалися “Іван Карамазов як філософський тип”, “Чехов як мислитель” та ін.) та статті засвідчили глибокий філософський перелом С. М. Булгакова та початок нового етапу його життя.

Вивчення доробку російських і українських науковців, а також оприлюднення автобіографічних документів щодо Сергія Булгакова (вперше були опубліковані в Парижі (1946), згодом перевидавалися в різних російських виданнях), його листів і щоденників дало нам змогу реконструювати основні етапи його життєвого шляху, зокрема, перебування в Україні.

Народився Сергій Миколайович Булгаков 16 (28) червня 1871 р. у містечку Лівни Орловської губернії в сім’ї священника. Сім’я С. М. Булгакова складалася з батьків, братів і дідуся. Батько був провінційним священником, який народився в с. Гуторово (Кромського повіту, Орловської губернії). Однак, за словами Сергія Миколайовича, зовсім не мав рис сільського жителя, а перетворився на містечкового обивателя зі всією обмеженістю цього типу [1, с. 18]. Він 47 років прослужив у церкві на цвинтарі, намагаючись на скромні гроші утримати сім’ю: сімох дітей, з яких живими залишилося лише два сини, бо інші померли в Лівнах. Мати — Олександра Космінічна Азбукіна “была не лишена и незлобливого тщеславия в деталях — в отношении к моим успехам, — и суетливой говорливости. В своей нервной многозаботности была и деспотична, в соединении со слабохарактерностью” [1, с. 20]. Дідусь — Косьма Сергійович Азбукін, рано став удівцем і все життя присвятив вихованню дочки — Саші. Два брати С. М. Булгакова — Володя та Михайло померли в один рік (1899 р.). Про це Сергій Булгаков пише Михайлові Осиповичу Гершензону в листі від 11 листопада

1899 р.: “Оба мои брата умерли. Один через две недели после другого. Последний на моих руках 22 ноября” [6, карт. 29, од. зб. 22, арк. 11]. Старший брат — Володя став трагічною жертвою спадкового алкоголізму. Помер він від чахотки в Москві, будучи вже священником. Брат Михайло — також помер від чахотки. Раніше всіх помер дідусь — Козьма Сергійович. Трохи пізніше, один за одним — два Кузі (названі в честь діда) та Коля. Згодом, у своїх автобіографічних записках Сергій Миколайович напише: “Смерть была наша воспитательница в этом доме; как много было в нем смерти...” [1, с. 20]. Дитячі переживання, пов’язані зі смертю близьких, у зрілому віці стали темою низки його проникливих творів (“Проблема условного бессмертия”, “Софиология смерти” та ін.).

Освіту Сергій Булгаков розпочав у 10 років у Лівненському чотирикласному духовному училищі, а в 1884 р. — продовжив у Орловській духовній семінарії. Саме тут обдарований хлопчик переживає духовну та інтелектуальну кризу. За його словами, вона закінчилася “...хоть и с болем, но без трагедии ... утратой религиозной веры на долгие годы” [1, с. 34]. Причинами відходу від церкви стали умови бурсацького життя, примітивність і формальна релігійність семінарії. Розчарованість у релігійних переживаннях дитинства приводить його в ряди прихильників революційного нігілізму. Сергій Булгаков вирішив покинути семінарію й улітку 1888 р. продовжив навчання в Єлецькій гімназії. Восени 1890 р. став студентом юридичного факультету Московського університету. “В этом выборе я явился также жертвой интеллигентской стадности, пойдя вопреки собственному влечению. Меня влекла область филологии, философии, литературы, я же попал на чуждый мне юридический факультет в известном смысле для того, чтобы тем спастись отечество от царской тирании, конечно, идейно. А для этого надо было посвятить себя социальным наукам, как каторжник к тачке, привязав себя к политической экономии. ... Я вступил в университет с заранее определенным намерением — посвятить себя мне чуждой науке, и этот план я исполнил, достигнув оставления при университете на этой кафедре” [7, карт. М4215, арк. 5–6; 1, с. 36].

У 1895 р. починається педагогічна діяльність С. М. Булгакова. Він став викладачем політичної економії в Московському технічному училищі. У цей час з’являються його перші наукові статті (“О закономерности социальных явлений” (1896), “О рынках при капиталистическом производстве” (1897), “Закон причастности и свобода человеческих действий” (1897), “Классическая школа и историко-этические направления в политической экономии” (1897)). У 1897 р. С. М. Булгаков здав магістерський екзамен і як здібний молодий учений отримав дворічне відрядження за кордон. Ціка-

вим видається факт заборони для розповсюдження в публічних бібліотеках і громадських читальнях його статті “О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд” (М., 1897), про що свідчить повідомлення Канцелярії Київського окремого цензора Міністерства внутрішніх справ київському губернатору “Центральные извещения Главного Управления по делам печати о невозможных к обращению изданий” (3 лютого 1898 р.) [18, спр. 322, арк.10]. Причини заборони не вказані.

Ще до від'їзду за кордон С. М. Булгаков одружується з Оленою Іванівною Токмаковою¹³. Весілля відбулося 14 січня 1898 р. Сім'я Токмакових проживала на той час у Криму (станція Кореїз), де Булгакови часто відпочивали влітку. Олена Іванівна з молодості поділяла народницькі, а згодом марксистські погляди, й тому, коли С. М. Булгаков відійшов від марксизму, не схвалювала його релігійно-філософських і політичних уподобань. У зрілому віці вона стала письменницею, писала для дітей і юнацтва [3, с. 195]. У Константинопольському щоденнику С. М. Булгаков так писав про дружину: “Бог свел меня и дал мне ангела-хранителя, подругу жизни, которой я никогда не стоил и которая всегда была для меня верной опорой. Наша встреча — я из Ливн, она из Крыма — сама была чудом. И теперь на чужбине, мы оба вместе. Как воздух, как свет, как солнце, такова в жизни моей Неличка. Первые годы — 1898—1900 — заграница и упоение счастьем, однако с угрозой грудной болезни (туберкулеза), 1901—1906 г. — счастливые годы в Киеве, с рождением двух сыновей” [2, с. 256—257].

За кордоном С. М. Булгаков, завдяки Г. В. Плеханову¹⁴, знайомиться з К. Й. Каутським¹⁵, А. Бебелем¹⁶ та іншими діячами соціал-демократії. Поглиблено займаючись марксизмом, він із часом розчаровується в ньому та поступово під впливом вивчення творів російських релігійних мислителів (Ф. М. Достоєвського¹⁷, В. С. Соловйова¹⁸, П. О. Флоренського¹⁹ та ін.),

¹³ **Булгакова (діво́че — Токмакова) Олена Іванівна** (26.02.(11.03).1868–1945) — дружина С. М. Булгакова, дитяча письменниця.

¹⁴ **Плеханов Георгій Валентинович** (29.11.(11.12).1856, с. Гудаловка, Липецької обл. — 30.05.1918, Теріоки, Зеленогорськ) — рос. революційний та громадський діяч, теоретик і пропагандист марксизму, філософ.

¹⁵ **Каутський Карл Йоган** (16.10.1854, Прага — 17.10.1938, Амстердам) — один з лідерів та теоретиків німецької соціал-демократії, редактор четвертого видання “Капіталу” Карла Маркса.

¹⁶ **Бebelь Август** (22.02.1840, Дойц, Германія — 13.08.1913, Пассугг, Швейцарія) — діяч німецького та міжнародного робітничого руху, соціал-демократ.

¹⁷ **Достоєвський Федір Михайлович** (30.10.(11.11).1821 — 28.01.(9.02.).1881) — російський письменник.

¹⁸ **Соловйов Володимир Сергійович** (16.(28).01.1853, Москва — 31.07.(13.08).1900, Москва) — рос. філософ, поет, публіцист, літературний критик.

¹⁹ **Флоренський Павло Олександрович** (09.(21).01.1882 — 8.12.1937) — рос. релігійний філософ, православний священник.

розмов і диспутів із Л. М. Толстим²⁰, знову повертається до православної церкви, а у філософії — до ідеалізму.

Упродовж перебування за кордоном С. М. Булгаков працює в бібліотеках Англії, Франції та Німеччини над дисертаційною роботою “Капитализм и земледелие” (була надрукована в Санкт-Петербурзі 1900 р.), у якій перевіряє основні положення марксизму в сфері землеробства. У результаті роботи він довів стійкість і життєздатність дрібного сільськогосподарського виробництва, його переваги над великим і підсумував, що положення марксизму не виправдовуються на сільськогосподарській еволюції. Водночас, Сергій Булгаков друкує в Москві статті “О некоторых основных понятиях политической экономии” (1898) та “К вопросу о капиталистической эволюции земледелия” (1899). У Московському університеті дисертацію С. М. Булгакова визнали невартою докторської та присудили магістерську ступінь (1901, Москва). Але цього дослідження вистачило, щоб йому відразу запропонували кафедру політичної економії в Київському політехнічному інституті.

Так починається перший період перебування С. М. Булгакова в Києві. На цей час у сім'ї Булгакових було вже двоє дітей — дочка Марія²¹ та син — Федір²². У грудні 1905 р. народжується другий син — Іван²³.

У 1901–1906 рр., під час перебування у Києві, Сергій Миколайович Булгаков займається плідною науковою, педагогічною та громадською діяльністю. Як засвідчує довідник “Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1906 г. X год. издания” (Київ, 1906. – С. 484, 488), проживав він із родиною за адресою: вулиця Велика Житомирська, 26. Працював ординарним про-

²⁰ **Толстой Лев Миколайович** (28.08.(9.09).1828, Ясна Поляна, Тульська губ. – 07.(20).11.1910, Тамбовська губ. — рос. письменник, мислитель, засновник нового релігійного вчення — толстовства.

²¹ **Булгакова Марія Сергіївна** (Муна, Муночка, Родзевич, Степуржинська) (17.02.1898–1979) — дочка С. М. Булгакова, художниця, мистецтвознавець. Перший чоловік — К.Б. Родзевич — адресат поем М.Цветаєвої (“Поема гори”, “Поема кінця”). У них у 1932 р. народилася донька — Наташа. Другий чоловік — В. Степуржинський (1895–1977).

²² **Булгаков Федір Сергійович** (12.(25).03.1902-01.09.1991) — старший син С. Булгакова, художник. У вересні 1931 р. був висланий до Алма-Ати, оскільки проходив у справі “політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації “Істинно-православна церква”. Достроково звільнений через півтора роки на прохання тітки — М. І. Хорошко (дівоче — Токмакова), яка була близька до правлячої партії. У 1938 р. став членом Союзу письменників. У 1945 р. одружився з Наталією Михайлівною Нестеровою — дочкою художника М. В. Нестерова, автора картини “Філософи” (парний портрет С. М. Булгакова та о. Павло Флоренського). Так і не зустрівся зі своїми батьками після їхнього вислання за кордон у 1922 р.

²³ **Булгаков Іван Сергійович** (Івашечка) (25.12.1905 р. – 27.08.1909) — молодший син Сергія Булгакова, помер у ранньому віці. Похований у Кореїзі (Крим).

фесором політичної економії Київського політехнічного інституту та (з 1903 р.) — приват-доцентом Імператорського університету Святого Володимира. В університеті читав “Критичний курс до економічної науки з бесідами” (1903–1904 рр.) та “Критичний вступ до політекономії” (1904–1905 рр.).

Перебуваючи в Києві, С. М. Булгаков брав активну участь у громадсько-політичному житті міста. Так, у 1905 р. разом із В. П. Свенцицьким²⁴, П. О. Флоренським і В. Ф. Ерном²⁵ він створив “Християнское Братство Борьбы”, а весною 1905 р. (разом із В. В. Зеньківським²⁶, О. С. Глинкою (Волжським)²⁷ та В. М. Лашнюковим²⁸) займався виданням друкованого органу “Братства” — київської щоденної газети “Народ”, офіційним видавцем якої став В. І. Винокуров²⁹, а редактором — “потомственный, почетный гражданин” В. М. Лашнюков [19]³⁰. Разом із О. С. Глинкою С. М. Булгаков добирав майбутніх співробітників газети, про що свідчить його лист до Густава Густавича Шпета від 13 березня 1906 р. в якому він запитував його згоди на таку співпрацю та лист-відповідь О. О. Блока³¹ від 11.03.1906 р., у якому той погоджувався (на прохання С. М. Булгакова) написати вірші в газету до Паски [9, картон 24, од.зб. 29, арк.1; 20]. Основні завдання газети були викладені в об’яві про її вихід 2 квітня 1906 р. (передруковувалась у перших семи випусках), де говорилося: “...“Народ” ставит своей задачей всенародную религиозно-общественную проповедь. Исходя из идеалов вселенского христианства и, вместе с Владимиром Соловьевым, полагая, что христианская правда должна проникать не только в личную жизнь, но и область общественных отношений, мы будем отстаивать, народную свободу, раскрывать неправду капиталистической эксплуатации и в земельных отношений, а также настойчиво бороться против нацио-

²⁴ **Свенцицький Валентин Павлович** (30.11.1881, Казань – 20.10.1931, Канськ, Східно-Сибірський край) — проповідник, публіцист, драматург, прозаїк, богослов.

²⁵ **Ерн Володимир Францевич** (1882 – 29.04.1917) — філософ, професор Московського університету.

²⁶ **Зеньківський Василь Васильович** (04.06.(17.07).1881, Проскурів, нині — Хмельницький – (05.08.1962, Париж) — філософ, богослов, педагог. Екстраординарний професор Київського університету по кафедрі психології (з 1916 р.). В травні–жовтні 1918 р. — міністр віросповідань в уряді гетьмана України Павла Скоропадського.

²⁷ **Глинка** (псевд. — Волжський) **Олександр Сергійович** (06.(18).08.1878 – 07.08.1940) — рос. релігійний мислитель, історик літератури.

²⁸ **Лашнюков Володимир Миколайович** (?–?) — київський журналіст, проповідник, публіцист, редактор київської християнсько-соціалістичної газети “Народ” (1905). Проживав у Києві за адресою: Олександрівська, 81, кв.26.

²⁹ **Винокуров Володимир Іванович** (?–?) — редактор газети “Народ”.

³⁰ Див.: документи №№ 7, 8 у Додатку.

³¹ **Блок Олександр Олександрович** (16.(28).11.1880, Санкт-Петербург – 07.08.1921, Петроград, нині Санкт-Петербург) — рос. поет, драматург, перекладач.

нальної вражды. Мы добиваемся преодоления недолжного отделения религии от жизни, унаследованного нами из предыдущей исторической эпохи, когда сложилась внерелигиозная и духовно-мертвая общественность, а ей противопоставлялась лжехристианская проповедь человеконенавистничества тупой реакции и насилия. Считая очередной задачей нашего времени создание христианской общественности, мы стремимся не только к литературному раскрытию ее идеалов, но и к творческой реализации их в жизни. Поэтому мы открываем свой орган для обсуждения нужд начинающего религиозно-общественного движения. Накануне восстановления истинной, соборной церковности “Народ” будет пристально следить за развитием церковно-освободительного движения, в частности уделять особенное внимание вопросам, связанным с предстоящим церковным собором. Христианское возрождение требует не только внешней реформы церкви, но и углубления и прояснения религиозно-философского сознания, религиозного освещения запросов и нужд современной культуры. В виду этого, насколько позволят рамки ежедневной газеты, мы будем отводить место также и общим вопросам религии, философии, литературы и искусства” [21]. Як свідчить редакційна стаття, видавці не лише ставили перед собою завдання висвітлення актуальних питань вселенського християнства, а й переймалися соціально-економічними та культурними проблемами.

У газетному відділі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського нам удалося віднайти окремі випуски газети “Народ” (№№ 1, 2, 4, 5, 6, 7), вивчення яких дало нам змогу ознайомитися з її тематикою та планами на майбутнє. Кожний номер містив наступні рубрики: “За рубежом”, “Местные известия”, “Из рабочего мира”, “Христианская общественность” та ін. Публікувалися досить жорсткі матеріали щодо виборів до Думи та критика діяльності уряду. Маючи за мету також культурне просвітництво народу, редакція планувала випускати при газеті щонедільний ілюстрований додаток, що мав уміщувати портрети видатних літературних і суспільних діячів, малюнки на сучасні теми, фотографії з картин європейських і російських художників, літературно-критичні статті та белетристику³². У белетристичному відділі газети брали участь такі відомі діячі історії та культури, як М. П. Арцибашев³³, П. С. Соловйова

³² Див.: Документи №№ 7, 8 у Додатку.

³³ **Арцибашев Михайло Петрович** (1878–1927) — рос. прозаїк, драматург, белетрист, масон.

³⁴ **Соловйова Поліксена Сергіївна** (псевд. Allegro) (20.03.1867 – 16.08.1924) — молодша дочка історика С. М. Соловйова, поетеса, дитяча письменниця.

(Allegro)³⁴, О. О. Блок, В. Я. Брюсов³⁵, Андрій Белий, Б. К. Зайцев³⁶, Л. Д. Зінов'єва-Аннібал³⁷, В. І. Іванов, Е. Г. Лундберг³⁸, І. О. Новіков³⁹, О. М. Ремізов⁴⁰, Федір Сологуб⁴¹, С. М. Сергєєв-Ценський⁴² та ін. [21].

Уже те, що список цих людей був надрукований у газеті, свідчить про існування попередньої домовленості з кожним із них на предмет підготовки в майбутньому матеріалів для “Народу”. На жаль, цим планам не вдалося здійснитися, так як газету було закрито та вилучено останній восьмий номер. Не зважаючи на те, що ідея з випуском щоденної газети (яку С. М. Булгаков вважав не тільки київською, а й, насамперед, всеросійською) не вдалася, робота по втіленню цієї ідеї надала можливість С. М. Булгакову познайомитись й тісно співпрацювати із широкими колами тогочасної київської інтелігенції (В. В. Зеньківським, Г. Г. Шпетом, Г. І. Челпановим⁴³, І. П. Четвериковим⁴⁴, Л. Яснопольським⁴⁵, П. П. Кудрявцевим⁴⁶ та ін.). Сам Сергій Миколайович був не тільки редактором газети, а й друкував там свої статті. Нам вдалося виявити наступні: “Пасхальные думы”, “Воскресение Христа и современное сознание”,

³⁵ **Брюсов Валерій Якович** (01(13).12.1873, Москва – 09.10.1924, Москва) — рос. поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературознавець, літературний критик, історик, один із основоположників символізму.

³⁶ **Зайцев Борис Костянтинович** (1881, Орел – 1972, Париж) — рос. письменник.

³⁷ **Зінов'єва-Аннібал Лідія Дмитрівна** (1866 – 04.11.1907) — рос. письменниця, поетеса, драматург, дружина В. І. Іванова.

³⁸ **Лундберг Євгеній Германович** (1887, Ковенська губ. – 1965) - рос. прозаїк-символіст, критик, видавець.

³⁹ **Новіков Іван Олексійович** (01(13).01.1877, Орлов. губ. – 10.01.1959, Москва) — релігійний письменник, містик, поет-перекладач.

⁴⁰ **Ремізов Олексій Михайлович** (24.06(6.07).1877, Москва – 26.11.1957, Париж) — рос. письменник.

⁴¹ **Сологуб Федір** (Тетерніков Федір Кузьмич) (17.02.1863 – 05.12.1927) — рос. поет, беллетрист. Був співробітником “декадентських” і “модерністських” журналів: “Новый Путь”, “Вопросы Жизни”, “Золотое Руно”, “Весы” та ін.

⁴² **Сергєєв-Ценський Сергій Миколайович** (18(30).09.1875, с. Преображенське Тамбовської губ. – 03.12.1958, Алушта) — рос. письменник.

⁴³ **Челпанов Георгій Іванович** (1862, Маріуполь – 13.02.1936, Москва) — філософ, психолог, логік. Навчався в Маріупольській гімназії, закінчив історико-філологічний ф-т Новоросійського ун-ту. Професор Московського та Київських ун-тів. Заснував Психологічний інститут при Московському університеті та ж. “Психологическое обозрение” (1914).

⁴⁴ **Четвериков Іван Пименович** (? – ?) — письменник, вихованець Київської духовної академії, доцент кафедри психології КДА. Автор праці “О Боге, как личном существе” (Київ, 1904).

⁴⁵ **Яснопольський Леонід Миколайович** (19.01.1873, Київ – 1957) — укр. економіст, фахівець у галузі політ. економії, бюджетного права, статистики й економіки вугільної промисловості, дійсний член АН УРСР (із 1925). Закінчив Петербурзький Університет (1895) і викладав в університетах Петербурга, Харкова, Києва.

⁴⁶ **Кудрявцев Петро Павлович** (1868–1949) — літературознавець, історик, професор Київської духовної академії, професор філософії Таврійського університету. Нештатний постійний співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України (1925) та Єврейської історико-археологічної комісії (1928).

“Моим корресподентам” (№ 1. – 2 апреля); “О задачах народного представительства в России (Из речи, сказанной перед избирателями в Киеве)” (№ 2. – 5 апреля); “Кто убил Аврамова?” (№ 5. – 8 апреля); “Индивидуализм или соборность?” (№ 6. – 9 апреля); “Из записной книжки [По делу Спиридоновой]” (№ 7. – 10 апреля).

Проблеми у видавців г. “Народ” почалися у квітні 1906 р. Так, 8 квітня 1906 р., Київський окремий цензор повідомляє прокуророві Київського окружного суду, що ним виявлені в статтях газети “Народ” № 5 під заголовками “На грозном фронте” та “Кто убил Аврамова” ознаки злочину по ст. 129 Кримінального Уложення та просить притягнути до кримінальної відповідальності редактора В. М. Лашнюкова [19]. За розпорядженням Київської судової палати (засідання від 19 квітня 1906 р.) було призупинено видання газети “Народ” і порушено кримінальну справу проти її редактора “... за помещение имъ в № 7 упомянутой газеты въ отделе “Дневник печати” разсуждений по поводу речи епископа Иннокентія” [18, спр. 446, арк. 4]. На цьому видання газети “Народ” закінчилося.

Газета “Народ” була не єдиним видавничим проектом С. М. Булгакова. Ще в 1904 р. разом із М. О. Бердяєвим⁴⁷ він намагався видавати власний журнал. Для цього вони спочатку купили видавництво “Новый путь”, а згодом заснували журнал “Вопросы жизни” (існував протягом 1905 р.).

Революційні події 1905 р. С. М. Булгаков також зустрів у Києві. Цікаві спогади про цей час він залишив у автобіографічній прозі (належать до 1923 р.). Зокрема, зазначав, що брав участь у підготовці до революції 1905 р. як член “Союзу Визволення” та виступав із тими самими політичними поглядами, що й уся прогресивна інтелігенція (але не в питаннях віри). Архівні документи свідчать, що власті Києва вважали професора Київського Політехнічного інституту С. М. Булгакова “політично неблагонадійним”, що виявлялося в “... чтении лекций, отличающихся противоправительственным направлением, ... причем среди слушателей лекций проводилась раздача прокламаций, продажа нелегальных изданий, а иногда и денежные сборы на революционные надобности” [22; 23]. У силу цих обставин, Київським жандармським управлінням було встановлено нагляд за діяльністю та листуванням С. М. Булгакова [24].

17 жовтня 1905 р. С. М. Булгаков зустрів із великими сподіваннями. Він писав: “... с энтузиазмом почти обморочным, я сказал студентам [Политех-

⁴⁷ **Бердяев Микола Олександрович** (06(19).03.1874, Київ – 24.03.1948, Клармар під Парижем) — релігійний філософ, публіцист, письменник. Навчався на природничому та філософському факультетах Київського університету.

нического института] совершенно безумную по экзальтации речь (из которой помню только первые слова : “Века сходятся с веками”) и из аудитории Киевского политехникума мы оправились на площадь (“освобождать заключенных борцов”). Все украсились красными лоскутками в петлицах, и я тогда надел на себя красную розетку, причем, делая это, я чувствовал, что совершаю какой-то мистический акт, принимаю род посвящения” [1, с. 28]. Та реалі́ї революції (революційний максималізм, експропріація, воєнно-польові суди, погроми тощо) не відповідали внутрішнім переконанням С. М. Булгакова, його уявленням про духовну сутність революції. “И я уже с этого времени отделился от революции и отгородился от нее утопической и наивной мыслью о создании христианского освободительного движения, для чего нужно создать “союз христианской политики”⁴⁸ (ранний прототип “живой церкви”⁴⁹)” [1, с. 28]. Після революційних подій 1905–1907 рр. С. М. Булгаков пише, що для нього стає неможливим будь-який зв’язок із нею (революцією).

У 1906 р. С. М. Булгакова нарешті обирають приват-доцентом Московського університету і він переїжджає до Москви. А з 1907 р. паралельно працює також професором політекономії Московського Комерційного інституту. В інституті викладав на економічному відділенні “Історію економічних учень”, читав спецкурс із “Політичної економії” та вів практичні заняття [25–27]. У Московському університеті працював до 1910 р., коли разом із іншими викладачами (на знак протесту проти обмеження автономії університету) вийшов із його складу. Вернувся туди в 1917 р. уже як ординарний професор по кафедрі політекономії юридичного факультету. Матеріали про обрання С. М. Булгакова позаштатним ординарним професором Московського університету знаходяться в Центральному історичному архіві Москви [12, оп. 95, од.зб. 843]⁵⁰. Справа С. М. Булгакова складається із: “Представления от декана юридического факультета Императорского Московскаого университета от 24 мая 1917 г. № 343”; “Выписки из протокола журнала заседания Совета Императорского Московского университета от 27 мая 1917 г. статья 18”; “Доклада профессора Каблукова”; “Краткого жизнеописания С. Н. Булгакова”; “Письма из Департамента Народного Просвещения ректору Московского университе-

⁴⁸ Ідея створення “Союза христианской политики” викликала різку критику з боку ліберальних кіл. Згодом С. М. Булгаков визнав цю ідею помилковою.

⁴⁹ “Живая церковь” — організація обновленців Російської православної Церкви (1922–1945), що мала на меті перегляд і зміну всіх сторін церковного життя та, насамперед, прилаштування до радянської влади.

⁵⁰ Див.: документи №№ 1–6 у Додатку.

та от 2.09.1917 № 8132”; “Выписки из Вестника Временного Правительства за № 178 от 17 октября 1917 г.”; “Копии баллотировочного листа С. Н. Булгакова на должность сверхштатного профессора Московского Университета по кафедре политической экономии 19 мая 1917 г.”; “Баллотирование доктора политической экономии С. Н. Булгакова на должность сверхштатного ординарного профессора Московского Университета по кафедре политической экономии и статистики, происходившее в заседании Совета Университета 27 мая 1917 года” [12, оп. 95, од.зб. 843, арк.1–19]. Результатом голосування на юридичному факультеті із приводу обрання С. М. Булгакова на посаду позаштатного ординарного професора було 9 голосів “за” із 9-ти, а на засіданні Ради Університету він отримав 59 голосів із 67 [9, карт. 24, од.зб. 29, арк.4, 18]. У зв’язку з тим, що посада позаштатного професора не передбачала отримання окладу, наказом Міністерства народної освіти від 28 вересня 1917 р. за № 178 С. М. Булгаков затверджувався позаштатним ординарним професором Московського університету, але залишався штатним професором Комерційного інституту [12, оп. 95, од.зб. 843, арк. 25]. В званні позаштатного ординарного професора Московського університету він залишався до червня 1918 р., коли був виключений більшовиками з університету після прийняття сану [28].

У Москві С. М. Булгаков бере активну участь у роботі Релігійно-філософського товариства імені Володимира Соловйова, навколо якого об’єдналася група одностудців (В. Ф. Ерн, Е. М. Трубецький⁵¹, В. П. Свенцицький⁵², В. І. Іванов, М. О. Бердяєв). Там він близько спілкується з о. Павлом Флоренським, дружба з яким справила значний вплив на подальше становлення С. М. Булгакова як богослова. Не полишав С. М. Булгаков у останні свої роки перебування в Москві й суспільного життя. На початку 1907 р. він був обраний від Орловської губернії до Другої Державної думи як безпартійний “християнський соціаліст”. Однак нездорова атмосфера Державної Думи, “безнадежность, нелепость, невежественность, никчемность этого собрания” назавжди зруйнували його інтерес до політичного та суспільного життя [1, с. 78].

Не втрачає інтересу С. М. Булгаков і до видавничої діяльності. Так, у 1909 р. він бере активну участь у створенні та діяльності книговидавництва

⁵¹ **Трубецький** (князь **Євгеній Миколайович**) (23.09(5.10).1863, Москва – 23.01.1920, Новоросійськ) — філософ, публіцист, громадський діяч, правник. Учень і друг В. С. Соловйова, представник філософії всеєдності. Один із організаторів видавництва “Путь” і Релігійно-філософського товариства ім. Володимира Соловйова.

⁵² **Свенцицький** (**Свентицький**) **Валентин Павлович** (30.11.1881, Казань – 20.10.1931, Канськ, Східно-Сибірський край) — публіцист, драматург, прозаїк, богослов, проповідник, протоієрей.

“Путь”, заснованого М. К. Морозовою⁵³. Завдяки впливові Сергія Миколайовича та інших релігійних мислителів видавництво аж до 1918 р. забезпечувало видання в Росії багатьох релігійно-філософських творів.

Сам Сергій Булгаков протягом 1906–1911 рр. публікує низку праць, у яких виступає з позицій нової релігійної ідеології, що свідчить про відхід від попереднього світосприйняття. Це, по-перше, праці та статті з питань економіки, публіцистики та політики; по-друге, релігійно-філософські статі; по-третє, статі, присвячені російським та іноземним мислителям і поетам [4, с. 204–205]. У 1912 р. С. М. Булгаков захищає докторську дисертацію з політичної економії “Мир и хозяйство” в Московському університеті. Це була частина його великої праці “Философия хозяйства”, що вийшла окремою книгою в 1912 р. і була переведена японською. Перед ним відкривається перспектива наукової кар’єри та широкі можливості суспільно-політичної діяльності.

За наступні сім років (1912–1917) С. М. Булгаков опублікував низку статей: релігійно-філософського характеру та із церковних питань; у сфері публіцистики та політики; присвячені російським та іноземним письменникам і художникам [4, с. 20–10, 211].

На 1917 р. С. М. Булгаков був уже широко знаний не лише як учений-економіст, а і як християнський мислитель, що приводить до обрання його від прихожан Таврійської губернії членом Помісного Собору Православної Російської Церкви. Цього самого року Сергій Булгаков виступає з доповіддю “Церковь и демократия” на I Всеросійському з’їзді духовенства та мирян у Москві” [20].

Згодом його обирають членом Вищої Церковної Ради. Весною 1918 р. закінчується період духовних пошуків С. М. Булгакова. Він приймає непросте, але виважене рішення про прийняття сану. Непросте бо, за словами самого Сергія Миколайовича: “Если там, откуда я ушел, в среде “духовной”, принятия сана в известный момент жизни являлось шагом само собой разумеющимся и бесспорным, то в среде интеллигентской, где безбожие столь же естественно подразумевалось, принятие священства, по крайней мере, в состоянии профессора Московского университета, доктора политической экономии и проч., являлось скандалом, сумашедствием или юродством и, во всяком случае, самоисключением из просвещенной среды” [5, с. 106]. Посвячення відбулося 10 (23) червня 1918 р. у Даниловому монастирі.

⁵³ **Морозова Маргарита Кирилівна** (дівооче — **Мамонтова**) (1873, Москва – 1958) — дружина відомого промисловця та мецената Морозова М. А. 1909 р. засновує книговидавництво “Путь”, де друкувались твори письменників і філософів “Срібного віку” (С. М. Булгакова, П. О. Флоренського, М. О. Бердяєва, Є. М. Трубецького та інш.).

Наступний період життя С. М. Булгакова пов'язаний із перебуванням у Криму (до вислання його за кордон), і охоплює червень 1918 – кінець грудня 1922 р. Залишивши свого старшого сина Федора в Москві, Сергій Булгаков вирушає на місяць до Криму, де на той час відпочивала сім'я. Але повернутися назад до Москви він уже не зміг ніколи. Трагічний перебіг політичних подій 1918 р. назавжди відокремив його від сина Федора та від Москви. Хоча він робив спроби повернутися, які, власне, і привели його восени 1918 р. до Києва. Цей другий київський період був значно коротшим і не таким насиченим як перший. Докладний аналіз часу та причин перебування С. М. Булгакова в Києві відображено в статтях М. О. Колєрова [29] та О. К. Локтевої [5, с. 196–215]. Вчені сходяться на думці (враховуючи спогади В. В. Зеньківського [30]), що С. М. Булгаков був у Києві в середині вересня 1918 р. Вимушений цілий місяць перебувати тут (маючи надію дістатися через Київ до Москви, щоб забрати сина Федора), він став свідком тогочасного українського суспільно-політичного та церковного життя. У Києві він відновив стосунки зі своїми колишніми колегами по викладанню в Політехнічному інституті та в університеті, які на той час уже були поділені як у політичних, так і в релігійних питаннях. Щодо Церкви, то це були прибічники ідеї незалежної української автокефальної церкви та прибічники Московського Патріархату. Як неофіційний представник Москви о. Сергій намагався втрутитися в конфлікт між митрополитом Антонієм (Храповицьким)⁵⁴ і міністром віросповідань В. В. Зеньківським як посередник, але не знайшов спільної мови з митрополитом Антонієм і був звинувачений ним у підкупі уніатами [30, с. 168]. В. В. Зеньківський у своїх спогадах зазначав, що зі спроб М. С. Булгакова нічого не вийшло, бо: "...первая же попытка его поговорить с м. Антонием была настолько неудачна, сопровождалась такими грубостями и даже оскорблениями по адресу самого Булгакова, что ему пришлось не только отказаться от роли "миротворца", но и самому прекратить свой визит м. Антонию" [30, с. 168]. Ще одним свідченням участі С. М. Булгакова в церковному житті Києва восени 1918 р. (на думку М. О. Колєрова) є його стаття "Свобода и Церковь" у газеті "Слово" (її видання було організовано В. В. Зеньківським і В. М. Лашнюковим), спрямована на

⁵⁴Антоній (у миру — Олексій Павлович Храповицький) (30(17).03.1864–1936) — правосл. митрополит, рос. церк. і громад. діяч, доктор теології. 1902–13 — єпископ Волин. і Житомир. 1913–17 — архієпископ Харків. 1917 відомий гострими виступами проти укр. нац. руху. У трав. 1918 р. обраний митрополитом Київським, вибори відбулися з порушенням церк. канонів і всупереч бажанню гетьмана П. Скоропадського та його уряду. Активно боровся проти укр. автокефалії. На поч. 1919 р. його усунуто за антиукраїнську діяльність. 1920 р. емігрував.

підтримку політики В. В. Зеньківського та проти прибічників відокремлення церкви від держави [31].

Вимушене перебування отця Сергія в Криму в 1918–1922 рр. не призвело до виключення його із суспільної діяльності. На цей час він був професором Сімферопольського університету, викладав політекономію та богослов'я. Одночасно посідав місце протоієрея в Ялтинському соборі. Там були написані “Трагедия философии” (вийшла в 1927 р. німецькою, в 1993 р. — російською), “Философия имени” (опублікована в 1953 р. у Парижі), “У стен Херсониса” (написана 1922 р., не опублікована та вважається загубленою). У Києві опублікована книга “На пиру богов. Pro et contra” (1918). Чи не єдиним свідченням про життя та творчість С. М. Булгакова в Криму (на думку М. О. Колерова) є стаття “Vegetus / Неделя о Булгакове (Письмо из Симферополя)” надрукована в газеті “Великая Россия” (Ростов-на-Дону. — № 339. — 6 (19) ноября 1919. — С. 2.) [5, с. 217–218]. Українським дослідникам (зокрема С. Б. Филімонову) вдалося виявити низку нових матеріалів, що стосуються періоду перебування С. М. Булгакова в Криму (1918–1922), що були ним опубліковані в статтях: “Выслать за границу бессрочно...” (дело отца Сергия Булгакова)”, “Религиозно-философское общество в Крыму. Новые материалы об С. Н. Булгакове”. Крім того, він опублікував добірку “Материалы о С. Н. Булгакове на страницах крымских антибольшевистских газет периода гражданской войны” [15, с. 6–9, 17–22, 23–35], що дає змогу на конкретному матеріалі ознайомити читачів із цим періодом діяльності С. М. Булгакова.

Після того, як Червона Армія ввійшла до Криму, С. М. Булгаков залишився там із сім'єю. Відразу був виключений із числа професорів Сімферопольського університету як священнослужитель. 13 жовтня 1922 р. був заарештований без пред'явлення звинувачення. 21 жовтня переведений з Ялти до Сімферополя. 23 листопада йому було пред'явлено звинувачення “в политической неблагонадежности, конкретно выражающейся в активной ученой работе против рабочего движения при б. царском правительстве” [5, с. 217–218; 15, с. 6–9; 29, с. 6–9, 15]. Було вирішено вислати його за кордон без права повернення. 30 грудня 1922 р., разом зі всією родиною — дружиною Оленою Іванівною (54 роки), дочкою Марією (24 роки) та молодшим сином Сергієм (11 років)⁵⁵ (окрім сина Федора, який залишився в Москві) виїжджає із СРСР до Константинополя. Із цього часу починається новий період у його житті — еміграція.

⁵⁵ **Булгаков Сергій Сергійович** (11.05.1911 – ?) — середній син С. М. Булгакова. Навчався в агрономічній школі у Парижі. Експерт із продуктів харчування. Був одружений з французенкою Симоною. Шлюб був бездітний. Позашлюбна дочка — Франсуаза.

1. *Булгаков, С. Н.* Автобиографические заметки [Текст] : [Посмертное издание] / С. Н. Булгаков ; предисл. и прим. Л. А. Зандера. – Париж, 1946. – 165 с.
2. *Сергий Булгаков, отец.* Из дневника [Текст] / С. Н. Булгаков // Вестник рус. христианского движения. – Париж ; Нью-Йорк ; Москва., 1979. – № 129, 130.
3. Переписка священника Павла Александровича Флоренского со священником Сергием Николаевичем Булгаковым [Текст] / [сост. Игумен Андроник (Трубачев)]. – Томск, 2001. – 223 с. – (Архив Священника Павла Флоренского ; вып. 4).
4. Из памяти сердца [Текст] : [сборник. Булгаков С. Н.] / сост. Монахиня Елена. – Орел, 2001. – 332 с.
5. С. Н. Булгаков [Текст] : Pro et contra : [личность и творчество Булгакова в оценке русских мыслителей и исследователей] : антология / сост., вступ. ст. и коммент. И. И. Евлампиева. – СПб., 2003. – Т. 1. – 1000 с.
6. ВР РДБ. – Ф. 746 : [Фонд М. О. Гершензона].
7. ВР РДБ. – Ф. 249 : [Фонд В. В. Розанова].
8. ВР РДБ. – Ф. 25 : [Фонд Андрія Білого].
9. ВР РДБ. – Ф. 718 : [Фонд Г. Г. Шпета].
10. ВР РДБ. – Ф. 109 : [Фонд В. І. Іванова].
11. ВР РДБ. – Ф. 358 : [Фонд М. О. Рубакіна].
12. ЦІАМ. – Ф. 418 : [Фонд Московського університету].
13. *Дяченко, М. В.* С. М. Булгаков про філософські основи теорії господарства [Текст] / М. В. Дяченко // Історія народ. госп-ва та екон. думки України / Ін-т економіки НАН України. – 1998. – Вип. 30. – С. 201–208.
14. *Шевчук, О. Б.* Інформатизаційно-глобалістичні аспекти “Філософії господарства” С. М. Булгакова [Текст] / О. Б. Шевчук // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 2. – С. 55–65.
15. Героизм и подвижничество [Текст] : Творчество С. Н. Булгакова в современном дискурсе : [к 130-летию со дня рождения С. Н. Булгакова] / Укр. акад. русистики ; редкол. Т. Суходуб (отв. ред.) и др. – К., 2005. – 407 с.
16. *Булгаков, С.* Розмисли [Текст] : творча спадщина у контексті ХХІ століття / С. Булгаков ; за ред. В. Д. Базилевича. – К., 2006. – 903 с.
17. *Остропольская, З. Н.* Концепция хозяйства С. Н. Булгакова [Текст] : социокультурные аспекты / З. Н. Остропольская. – Х. : Регион-информ, 2006. – 151 с.
18. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 294. – Оп. 1.
19. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 23 зв.
20. ДАРФ. – Ф. 9452. – Оп. 1. – Од. зб. 99. – Арк. 15.
21. [Редакційна стаття] // Народ. – 1905. – 2 квіт. – С. 1.
22. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 74. – Арк. 3.
23. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 888. – Арк. 35.
24. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 27.

25. Коммерческий Институт Московского Общества Распространения коммерческого образования. Обзор преподавания на 1910/11 учебный год [Текст]. – М., 1911. – IV, 192 с.
26. Московский Коммерческий Институт. Обзор преподавания на 1914/15 учебный год [Текст]. – М., 1914. – 131 с.
27. Московский Коммерческий Институт. Обзор преподавания на 1915/16 учебный год [Текст]. – М., 1915. – 131 с.
28. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века [Текст] : энцикл. биограф. сл. / под общ. ред. В. В. Шелохаева. – М. : Рос. полит. энцикл., 1997. – 742 с.
29. Булгаков, С. Н. “Смерть первая и воскресение первое” [Текст] : письма С. Н. Булгакова 1917–1923 гг. / С. Н. Булгаков ; публикация и примечания М. А. Колерова // Новый мир. – 1994. – № 11.
30. Зеньковский, В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1917 г.) [Текст] : воспоминания / В. Зеньковский ; публ. текст. и ред. М. А. Колерова. – М., 1995. – 240 с.
31. [Булгаков, С.] Свобода и Церковь / С. Булгаков // Слово. – 1918. – 10 окт.

Додатки

Документ № 1

Выписка из журнала заседания Совета Императорского Московского Университета “27” мая 1917 г.
Статья 18.

Слушали: Представление Юридического факультета от 24 мая с.г. за №343, следующего содержания: “ В заседании Юридического факультета 19 мая с.г. о.п. Н.А. Каблуковым был прочитан доклад об избрании С. Н. Булгакова сверхштатным ординарным профессором по кафедре политической экономии. Все присутствовавшие присоединились к отзыву проф. Каблукова и постановили произвести выбор путем баллотирования. Произведенной баллотировкой С. Н. Булгаков выбран единогласно сверхштатным ординарным профессором Московского Университета по кафедре политической экономии.

Доводя о сем до Вашего сведения Юридический факультет просит поставить на повестку ближайшего заседания Совета баллотировку С. Н. Булгакова на кафедру политической экономии.

При сем прилагаются: 1. подлинный доклад проф. Каблукова. 2. (копия протокола из заседания 19 мая 1917 г.). 3. (копия баллотировочного листа. 4. краткое жизнеописание С. Н. Булгакова.

Совет Университета заслушал означенное представление и приложенные к оному документы, а именно: 1) заявление проф. Каблукова, Тарасо-

ва, Познышева, Филиппова, Гидулянова, Новгородцева, Хвостова и Фельдштейна, 2) *curgi culum vitae* Булгакова, 3) выписку из протокола и 4) баллотировочный лист (см. прилож.). В баллотировании приняли участие 50 присутствующих налицо членов Совета, обладающие 67 голосами. По окончании баллотирования и подсчетов положенных шаров оказалось, что С. Н. Булгаков получил 59 изб. шаров и 8 неизбирательных, в виду каковых результатов и был признан Советом избранным на должность сверхштатного ординарного профессора по кафедре политической экономии и статистики.

Определили: на основании Свода Законов Т. XI, ч. 1, ст. 462, представить г. Министру Народного Просвещения об утверждении ординарного профессора Коммерческого института С. Н. Булгакова в должности сверхштатного ординарного профессора Московского Университета по кафедре политэкономии и статистики.

Верно

Секретарь Совета

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – од. 843. – Арк. 4–5. Оригинал.

Документ № 2

Копия баллотировочного листа С. Н. Булгакова на должность сверхштатного профессора Московского Университета по кафедре политической экономии.

19 мая 1917 г.

Шаров избирательных – 9
Шаров неизбирательных – 0

Декан: Н. Тарасов
В. Хвостов
С. Познышев
А. Филиппов
Г. Фельдштейн
Н. Каблуков
Гидулянов
Новгородцев

Подписано: декан /подпись/
С подлинника верно /секретарь/

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 18. Оригинал.

Документ № 3

Баллотирование

Доктора политической экономии С. Н. Булгакова на должность сверхштатного ординарного профессора по кафедре политической экономии и статистики происходившее в заседании Совета Университета 27 мая 1917 года.

Избирательных - 59

Неизбирательных - 8.

/Ректор и все подписи/

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 19. Оригинал.

Документ № 4

Письмо из Департамента Народного Просвещения Ректору Московского Университета от 02.09.1917 № 8132 Об удовлетворении просьбы о назначении С.Н. Булгакова – сверхштатным профессором, с вопросом о том предполагается ли учреждение этой должности – с содержанием или без содержания, а если с содержанием то за счет какого источника?

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 7. Оригинал.

Документ № 5

Выписка из Вестника Временного Правительства за № 171 от 7 окт. 1917 г. Приказ по Министерству Народного Просвещения от 28 сент. 1917 г. № 178

Утверждается: согласно избранию ординарного профессора Московского Коммерческого института, доктора политической экономии Булгакова и приват-доцента Московского Университета и доктора русской истории Яковлева и доктора философии Виноградова сверхштатными профессорами Московского Университета: первый – ординарный, по кафедре политической экономии и статистики и 2 – и – 3 – экстраординарными, все с 2-го сент. сего года, из них Булгаков с оставлением профессором названного Института.

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 11. Оригинал.

Документ № 6

Ректор
Московского
Университета
Ноября 15 дня 1917 г.
№ 4691

В Московский Коммерческий институт

Уведомляю Московский Коммерческий Институт, что ординарный профессор Московского Университета, доктор политэкономии Булгаков приказом по Министерству Народного Просвещения от 28 сент. 1917 г. за № 178, утвержден, согласно избранию, сверхштатным ординарным профессором Московского Университета по кафедре политической экономии и статистики с 2 сент. 1917 г., с оставлением профессором Коммерческого Института.

М. Мензбир
С.С. Преображенский

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 25. Оригінал.

Документ № 7

“Об издании газеты “Народъ””

Программа газеты “Народъ”

1. Передовья статьи по вопросамъ внутренней политики.
2. Фельетоны по общественнымъ вопросамъ.
3. Белетристика.
4. Обзоръ печати.
5. Хроника русской жизни.
6. Местные известія.
7. Еженедельные сатирическіе листки.
8. Телеграммы отъ телеграфныхъ агенствъ и “специальный”
9. Справочный отделъ.

Цена издания 8 рублей въ годъ. Розничная продажа 3 копейки номеръ.
Газета будетъ выходить утренними и вечерними выпусками по одинаковой программѣ.

Верно:
За Правителя Канцеляріи
Кіевскаго Губернатора

(Подпись)

ЦІА України (м. Київ). – Ф. 294. – Оп. 1 – Спр. 446. – Арк. 2. Оригінал.

Документ № 8

Министерство Внутренних дел
Киевский губернатор

По канцелярии
Часть 4

Января 20 дня 1906 г.

№ 779

Г. Киев

Киевскому Отдельному цензору

Уведомляю Вас, Милостевийший Государь, для сведения, что мною, вместе с тем, видано свидетельство Владимиру Ивановичу Винокурову на издание в г. Киеве газеты под названием “Народъ”, по прилагаемой при семь въ копии программы. Печататься газета будет в типографии “Прогрессъ” Сажнина (Б. Подвальная).

Обязанности ответственного редактора принял на себя потомственный почетный гражданин Владимир Иванович Лашнюков (Александровская, № 81, кв. 26).

Губернаторъ
Генерал-майор
Правитель Канцелярии

(Подпись)

(Подпись)

ЦІА України (м. Київ). – Ф. 294. – Оп.1 – Спр. 446. – Арк. 1. Оригінал.